

Politička kultura i tranzicija

IVAN ŠIBER

Sažetak

Određujući pojam političke kulture i odgovarajući na pitanja: prvo, je li politička kultura samo stvar demokratske tradicije, ili ona nužno treba uključivati i neke nove sadržaje primjerene željenoj kvaliteti društvenih odnosa; i drugo, u kojoj mjeri odsustvo tradicije građanskog društva, kao i prisustvo autoritarne tradicije, otežava razvoj demokratskih procesa i odnosa, autor zaključuje da socijalističko/komunistički poreci, kakvi su bili na djelu u cijeloj Istočnoj Evropi i prostoru bivše Jugoslavije nisu uspjeli izgraditi političku kulturu društva koja bi olakšala relativno bezbolnu tranziciju u demokratsko, pluralno, građansko društvo.

Početak sedamdesetih godina koncept političke kulture ušao je na velika vrata u svakodnevni govor na prostoru ranijeg jugoslavenskog društva. Pomoću njega objašnjavala se diskrepancija između samoupravnih htijenja i svakodnevnog ponašanja, zacrtanih pravaca demokratskih procesa i autoritarnih zbivanja, sukob projekcija budućnosti i opterećenosti prošlosti.

Navedena sintagma je, više intuitivno nego znanstveno zasnovano, ukazivala na manjak demokratske tradicije kao zapreke izgradnje »najhumanijeg od svih društava«, ali je istodobno postavljala pitanje: je li politička kultura samo stvar demokratske tradicije, ili ona nužno treba sadržavati i neke nove sadržaje primjerene željenoj kvaliteti i društvenih odnosa?

Političke promjene tijekom 1989. i 1990. godine kako na prostoru ranije Jugoslavije tako i cijele Istočne Evrope pokazale su povijesni slom jednog modela i jedne ideje—utopije, a istodobno još jače aktualizirale problem političke kulture i njene primjerenosti demokratskom ustrojstvu u okviru višestranačkog političkog sustava. Drugim riječima, postavlja se osnovno pitanje: U kojoj mjeri odsustvo tradicije građanskog društva, kao i prisustvo autoritarne tradicije, otežava razvoj demokratskih procesa i odnosa? Na taj problem ukazao je i Gabriel Almond, jedan od najuglednijih autora u području istraživanja sporednih političkih sistema i političke kulture, naglašivši da je jedan od najvećih problema s kojim će se uskoro suočiti

* *Ivan Šiber*, redovni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, Teorijsko-politički odsjek na predmetu *Socijalna i politička psihologija*

zemlje Istočne Evrope, upravo problem političke kulture.¹ Neposredno po slomu političkog sistema u tim zemljama (uključujući i raniju Jugoslaviju), jedan drugi značajan autor, R. Dahrendorf, izrekao je često citiranu misao:

»Za promjenu političkog sistema dovoljno je šest mjeseci; za promjenu ekonomskog sistema šest godina; za uspostavu civilnog društva najmanje 60 godina!«²

I jedan i drugi autor tim navodima ukazuje na faktor čovjeka kao rezultata ukupnog socijalnog nasljeđa koje do određene mjere uvjetuje aktualne političke procese.³

Određenje političke kulture

Pojam političke kulture spada u one pojmove koji se veoma često upotrebljavaju a da se pri tome bježi od jednoznačnog određenja. Razlog je dosta jednostavan jer pojam političke kulture u sebi sadrži dva, veoma kompleksna i jednoznačno teško određiva, pojma — kulturu i politiku, pokušavajući ih analizirati na, u najmanju ruku, dvije različite razine — pojedinačnoj i sistemskoj. Uostalom, to je očito iz, s jedne strane, opsežne i na izvjestan način sveobuhvatne definicije L. W. Pyea, a s druge, sažete i u svrhu istraživanja date definicije Almonda i Verbe. Tako Pye političku kulturu određuje kao »niz stavova, vjerovanja i osjećaja koji daju smisao političkom procesu i koji pružaju pretpostavke i pravila koja usmjeravaju ponašanje u političkom sistemu. Ona obuhvaća i političke ideale i operative norme politike. Politička kultura je, prema tome, iskazivanje u skupnom obliku psiholoških i subjektivnih dimenzija politike.

Politička kultura je ujedno i rezultat kolektivne historije političkog sistema i životne historije pripadnika tog sistema, i na taj način je jednako ukorijenjena i u sferu javnosti i u osobno iskustvo« (Pye, 1971, str. 84—85).

Određenje Almonda i Verbe nije u suprotnosti s ovom definicijom, već je samo naglašavanje konkretnih psiholoških stanja i reakcija koja ulaze u koncept političke kulture. Po njima, »Pojam političke kulture odnosi se na političke orijentacije — stavove prema političkom sistemu i njegovim različitim dijelovima, kao i stavove prema ulozi pojedinca u sistemu« (1963, str.13).

Kada govorimo o političkoj kulturi kao psihološkom fenomenu, valja imati u vidu da se radi o konkretnim sadržajima društvene svijesti i obrascima ponašanja koji se materijaliziraju kao svijest i ponašanje konkretnog pojedinca, s obzirom na njegovu *osobnu životnu situaciju*, s obzirom na *položaj grupe*, odnosno grupa u struk-

¹ G. Almond iznio je tu tvrdnju u svom plenarnom izlaganju o stanju i perspektivama razvoja političke znanosti na XIV. Kongresu IPSA-e, Washington, 1988.

² Na nekoliko znanstvenih skupova ta se misao pripisivala Dahrendorfu. Osobno nisam našao gdje je to rečeno, ili napisano. U svakom slučaju, ako to Dahrendorf i nije rekao, sama misao ne gubi na svojoj dalekosežnosti!

³ Na značaj socijalnog nasljeđa ukazivao je još i K. Marx naglašavajući da »svaka nova generacija stoji na plećima prethodne« (1974, str.26), odnosno, da »tradicije svih mrtvih generacija potiskuju kao mora mozak živih« (1949, str. 224).

turi društva, i s obzirom na dominantne sadržaje svijesti i obrasca ponašanja na razini *globalnog društva*.

Sadržaje političke kulture svakako treba tražiti na razini globalnog društva, prvenstveno kao dio socijalnog nasljeđa — znači ukupnost povijesnog razvoja, ekonomske razvijenosti, političkih odrednica razvoja, socijalne norme, prevladavajućeg socijalnog mentaliteta, religije i slično, ali i na individualnoj razini, kao osobine konkretnih ljudi. Uostalom, Almond i Verba (1963, str. 10—11) naglašavaju da se analiza političke kulture mora zasnivati na četiri osnovna elementa:

1. analiza povijesnog razvoja — naglih promjena, revolucija, vjerskih pokreta, socijalnih promjena i sukoba;
2. analiza institucionalnih i ideoloških normi — očekivanja i zahtjeva sistema;
3. analiza ekonomskih i socijalnih uvjeta povezanih s demokratskim zahtjevima;
4. analiza strukture ličnosti, s time da je upravo to onaj element, odnosno sadržaj koji je predmet psihološke analize i predstavlja subjektivnu stranu političke kulture.

Prema tome, politička kultura je dio složenih osobina globalnog društva u kome se nalazi i djeluje konkretan pojedinac i koji određene sadržaje toga globalnog društva preuzima kao svoje, internalizira ih i biva socijalizirana jedinka.

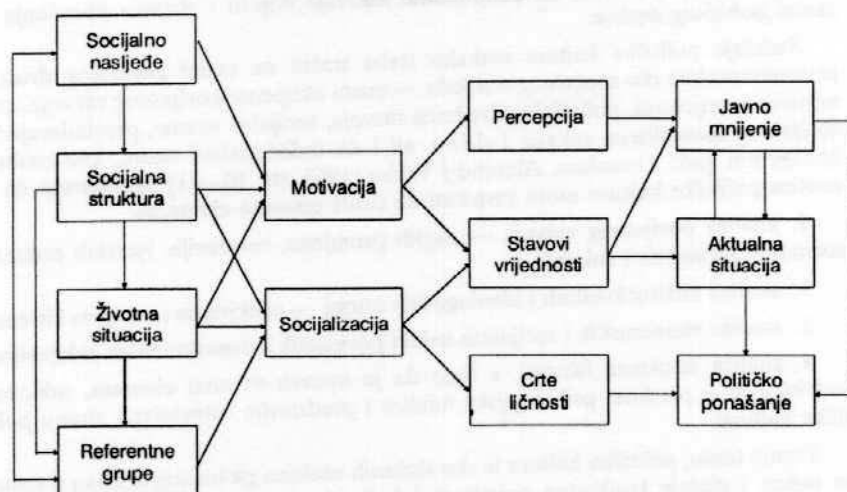
Konceptualni model za analizu političke kulture i tranzicije

Problem modela u znanosti uvijek je proturječan. S jedne strane, on omogućuje relativno jednoznačan uvid u kompleksnost problema, odnos među pojavama, nositeljima i procesima, a s druge, nužno osiromašuje svu raznolikost stvarnog života.

Za svrhu ovog rada kao polaznu osnovicu uzet ćemo model Brewster Smitha (1968), ali ćemo neke elemente iz originalnog modela sažeti, a neke nove dodati. Budući da je njegov model prije svega usmjeren k razumijevanju odnosa ličnosti i politike, on znatno veću pažnju daje razradi procesa ličnosti i njezinim dispozicijama, dok ćemo se mi više usmjeriti na odnos globalnih osobina društva i procese formiranja ličnosti. Pri tome nam je težište na tzv. agregatnoj analizi (Greenstein, 1975, str. 16) jer je koncept političke kulture prije svega i uveden zato da pruži uvid u psihološku stranu političkog sistema, odnosno da pokuša odgovoriti na problem zašto u okvirima relativno istih političkih sistema različite zemlje postižu različite rezultate (Almond 1956; 1960; Almond, Verba 1963)

Skica koju ovdje izlažemo osnova je za osmišljavanje temeljnih odnosa socijalnih osobina i osobina društva, s jedne strane, i onih osobina ljudi koje se mogu obuhvatiti pojmom političke kulture, s druge strane. Sve varijable uvjetno svrstavamo u četiri osnovne skupine, koje do određene mjere imaju i svoje disciplinirano značenje u okviru sociologije, političke psihologije i politologije. Iznesena skica poslužiti će nam kao polazište za kritički prikaz značaja političke kulture za procese tranzicije na prostoru bivšeg jugoslavenskog društva.

Slika 1 — Globalne osobine društva, socijalni odnosi, procesi i politička kultura

1. *Globalne osobine društva* u ovoj se analizi prvenstveno shvaćaju pod uvjetnim pojmom socijalnog nasljeđa. Pod time se misli na ukupnost povijesnog razvoja, ekonomske razvijenosti i ekonomskih odnosa, političkih odrednica razvoja, socijalne norme, kulturne razlike, religijsku kompleksnost, prevladavajući socijalni mentalitet i slično. Ova skupina varijabli svakako da je ključna za razumijevanje aktualnih procesa na prostoru bivše jugoslavenske zajednice.⁴ Naime, činjenica je da je raspad jednog političkog sistema ujedno označio i raspad zajednice. To drugim riječima znači da sam politički sistem nije u sebi imao ugrađene trajne mehanizme integracije, već da se prije svega održavao vrijednosno—ideologijskom manipulacijom i pretežno prikriivenom i latentnom represijom.⁵

Budući da su i zemlje i narodi koju su ušli u jugoslavensku federaciju ne izvjestan način »preskočiti« jedno razdoblje povijesnog razvoja — građansko društvo, slom kvazi socijalističkog poretka neminovno ih je vratilo na ona polazišta s kojih su razvijene zemlje Zapada krenule početkom 19. stoljeća. Umjesto da se integracija društva zasniva na razuđenim ekonomskim interesima posredovanim tržištem, odlučujući faktor je bila država koja svojom regulativom nije određivala samo uvjete privređivanja nego je i neposredno određivala raspodjelu i time, umjesto do inte-

⁴ Do određene mjere to vrijedi i za ostale zemlje Istočne Evrope koje su se nakon sloma jednog političkog sistema suočili s raspadom složenih država - u prvom redu SSSR, a vjerovatno i Češko-Slovačka.

⁵ Povremeno, u posebno zaoštrenim situacijama, represija je bila i otvorena i gruba, kao na primjer 1948. i 1971. godine.

gracije dovodila do sve većeg i većeg suprostavljanja ekonomskih interesa pojedinih »država« unutar same federacije. Umjesto da se na konkretnim socijalnim interesima, formiranim na različitim položajima u okviru tržišne privrede, oblikuju i političke stranke kao izraz tih interesa, političkom scenom dominirao je isključivo Savez komunista kao »samorazumljiva avangarda« radničke klase. S vremenom, kako je kriza sistema bila sve veća, Savez komunista postaje sve više »avangarda svoje nacionalne radničke klase«, a kako u okviru »društvenog vlasništva« i etatiističke regulacije privrede ne postoje osnove socijalnog strukturiranja, Savez komunista postaje avangarda svoje nacije i time priprema teren za međunacionalne sukobe.

Na tradicijama nerazvijenog, pretežno seoskog društva, traumama drugoga svjetskog rata, uništenjem i ono malo građanskog sloja, formira se jedna i jedina, isključiva ali i sveobuhvatna ideologija koja proizlazi iz jednog principa — interesa radničke klase, koja poznaje samo jednu organizaciju — Savez komunista, i koja poznaje samo jednog vođu — karizmatiku ličnost Josipa Broza Tita.

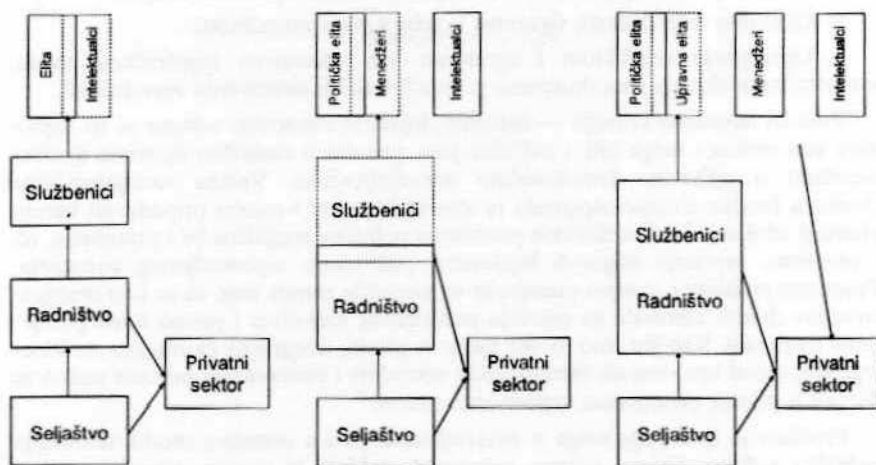
Ova politička nadgradnja ima zahvalno tlo u zaštićenoj političkoj kulturi koju dalje oblikuje po svojim potrebama i time stvara psihološko vezivno tkivo koje omogućuje održavanje postojećeg sistema. Radi se, naime, o tzv. parohijalnoj političkoj kulturi, za koju Almond i Verba (1963) navode da je karakteristična za zajednice u kojima nije uspostavljena politika kao zasebna sfera društvenog života. U tim društvima nema posebnih političkih uloga, tako da političke orijentacije nisu odvojene od religijskih ili socijalnih. Zajednica kao cjelina određuje ponašanje pojedinca i neposredno ga kontrolira. Postoje neki opći vrijednosni simboli, pretežno na nivou mita, neupitne vrijednosti, i nužno pokoravanje pojedinca cjelini. Prema tome, politička kultura koju su socijalistički poreci naslijedili (posebno na prostoru bivše Jugoslavije) omogućila je njihovo funkcioniranje, a isto tako oni su svojim djelovanjem jačali taj tip parohijalne kulture i na taj način stvarali psihološke pretpostavke za nove poretke koji, istina, imaju različita ishodišta, vrijednosti i racionalizaciju, ali u osnovi isti društveni odnos — jaku državu, jednu »pravu« stranku, jedno bitno ishodište — naciju.

2. *Socijalno strukturiranje* dešava se unutar nekih općih naznaka globalnog društva (društveno—ekonomski odnos), s time da je učinjen veliki napor u ranijem razdoblju da se ustanovi o kakvom je tipu društva riječ — da li se radi o klasnom društvu ili je prije svega na djelu socijalna stratifikacija, može se govoriti o društvenim slojevima ili, možda, o kastama?⁶

Ne ulazeći neposredno u tu vrstu rasprave a na tragu ranije konstatacije da etatizirani privredni model nije omogućavao primjereno socijalno strukturiranje kao osnovicu političkog pluralizma, na sljedećoj skici prikazat ćemo promjene u socijalnoj strukturi s obzirom na dimenziju razvijenosti.

⁶ Veliki je broj autora ponudio svoje odgovore. Ovdje navodimo samo neke od njih: Golubović i dr. (1977); Milić V. (1978); Saksida i dr. (1977); Lazić M. (1987).

Slika 2 — Socijalna struktura i razvijenost u okviru jednostranačkog političkog sustava

Do određene mjere, primijenjeno na prostor bivše Jugoslavije, prvom stupnju razvijenosti odgovarali bi odnosi na Kosovu, eventualno u Makedoniji. Još uvijek dominantno poljoprivredno stanovništvo, nerazvijena industrija, privatni sektor potpuno marginaliziran, i neizdiferencirane elite, što znači izrazita dominacija političke elite koja kontrolira ukupne društvene procese. Pripadnost zajednici određuje se na osnovi prihvaćanja dominantnog vrijednosnog sustava — ideologije Saveza komunista, što je uvjet bez kojeg nije moguća podobnost i napredovanje. U okviru te zajednice primjećuje se izvjesno izdvajanje tzv. intelektualne elite.

Drugi stupanj razvijenosti karakterizira naglo opadanje broja poljoprivrednog stanovništva, jačanje radništva, sve veća zastupljenost privatnog sektora, i, što je posebno važno, pored relativno neovisne intelektualne elite, i sve veće izdvajanje tehno—menadžerske elite, koja je, međutim, još uvijek pod kontrolom političke elite. Ilustracije radi, ovaj model odgovarao bi situaciji Hrvatske.

Treći stupanj razvijenosti ima sve pretpostavke za razvoj pluralnog društva s veoma raznovrsnim oblicima privatnog sektora, neovisnim i međusobno distanciranim elitama pa i postupnim izdvajanjem upravne elite. Ovaj model do određene mjere karakterističan je za Sloveniju.

Ako bi ovaj model socijalnog strukturiranja i razvijenosti povezali s jednim drugim kategorijalnim aparatom, možemo reći da je i u okviru bivšeg političkog sustava na djelu bio proces tranzicije iz zajednice u društvo, s time da su globalni društveni odnosi, prije svega u području ekonomskog sustava, bili zapreka tom razvoju. Zato ne iznenađuje činjenica da su upravo najrazvijenije republike u okviru bivše Jugoslavije, prije svega Slovenija, a dijelom i Hrvatska, bile nosioci zahtjeva za promjenama u pravcu tržišnog privredivanja, pa i političkog pluralizma (vidi: Grdešić i dr.

1989: Šiber 1989). Ovu dimenziju razvijenosti prate odgovarajući oblici političke kulture, odnosno, možemo reći da se radi o procesu transformacije parohijalne političke kulture koja odgovara nerazvijenoj monističkoj zajednici, u participativnu političku kulturu koja odgovara razvijenom pluralnom društvu.⁷

Iako se, gledajući u globalnim okvirima, na cjelini bivšeg jugoslavenskog prostora radi o nerazvijenom društvu, s veoma slabo izraženom političkom kulturom, razlike su znatne. Uvođenje političkog pluralizma na ovim prostorima je, unatoč istom globalnom modelu društvenih odnosa, zateklo pojedine dijelove bivše Jugoslavije s različitim stupnjem socijalne diferencijacije i razvijenošću političke kulture, pa time i različitim pretpostavkama za brzu tranziciju u suvremena građanska društva tržišne ekonomije i višestranačke demokracije.

Procesi formiranja političke kulture

Na slici 1. naznačili smo dvije osnovne varijable koje interveniraju između položaja pojedinca i društvenih grupa u socijalnoj strukturi i društvene svijesti, odnosno u ovom slučaju nekih elemenata političke kulture. To su potrebe i proces socijalizacije.

a. Potrebe su ishodišna kategorija motivacije. Tu treba imati u vidu da su potrebe:

historijska kategorija — dakle da ih je nužno povezati s varijablama socijalnog nasljeđa, jer su rezultat posebnih uvjeta, razvoja i sličnog;

društvena kategorija — da su izraz mogućnosti, vrijednosti i aspiracija specifične socijalne sredine, tako da ih je moguće promatrati u vezi s položajem pojedinca u socijalnoj strukturi;

individualna kategorija — što znači da su neke potrebe i način njihova zadovoljenja posebni za svaku jedinku.

b. Socijalizacija — procesi formiranja ličnosti pojedinca sukladno vrijednosnom sistemu, normama ponašanja, aspiracijama i sl., globalnog društva i posebne društvene grupe. Riječ je o procesima i nosiocima koji formiraju društvenu svijest.

Ova dva osnovna procesa formiranja društvene svijesti, proces motivacije koji bi trebao iz strukture potreba interesno oblikovati ponašanje, i sadržaja socijalizacije, možemo promatrati u funkciji interesnog sučeljavanja, odnosno procesa homogenizacije društva. Svakako da su potrebe neposredan izraz egzistencijalnih uvjeta života pa time i eventualnih socijalnih antagonizama, dok je socijalizacija prvenstveno izraz globalnih društvenih nastojanja da se pojedinac prilagodi postojećem.

⁷ Jedan od pokazatelja političke kulture svakako je i odnos prema vodi. U nerazvijenoj političkoj kulturi vođa je personifikacija svih želja i nada, karizmatička ličnost koja je neupitna i nedodirljiva. To je kultura u kojoj narod »traži« vođu, a vođa se uspostavlja na autoritarnosti naroda.

Ukoliko pođemo od poznate operacionalizacije Almonda i Verbe (1963), po kojoj se politička kultura prije svega sastoji od niza stavova prema politici i ulozi pojedinca u političkom sistemu, odnosno, u psihološkoj orijentaciji prema socijalnim objektima, postavlja se problem da li su te orijentacije rezultat interesnog, konfliktnog socijalnog položaja pojedinca u složenoj strukturi, ili su prije svega rezultat globalnih društvenih orijentacija formiranih kroz proces socijalizacije. U klasičnoj marksističkoj paradigmi s obzirom na to mogu se postaviti dvije hipoteze: pojedinac misli onako kako živi; odnosno, ideje vladajuće grupe (klase) vladajuće su ideje u društvu.

Za daljnju analizu čini nam se korisnim razlikovati dvije razine političke kulture koje do određene mjere korespondiraju različitim razinama svijesti pojedinca. Jedno su manifestne orijentacije, vrednovanja i ponašanja prema konkretnim političkim objektima, a drugo su opće orijentacije ličnosti koje su svojevrsna projekcija na izvršavanje političkih orijentacija.⁸

Budući da bi same političke orijentacije trebale biti izraz socijalnog interesa, različito viđenje rješavanih konkretnih društvenih problema, odnosno politički izraz pluralizma društvenih interesa, uz njihov sadržaj ne bi trebalo vezivati pojam političke kulture jer bi to značilo da su pojedine političke opcije »kulturnije« od drugih, vrednije, odnosno manje vrijedne. Prema tome koncept političke kulture trebalo bi vezati, s jedne strane, uz način izražavanja političke orijentacije, a s druge strane, uz odnos prema političkim orijentacijama drugih.

Uzimajući u obzir pristupe različitih autora (Almond i Verba 1963; Pye 1971; Lea 1982) možemo navesti sljedeće pretpostavke i kriterije razvijenosti političke kulture:

1. Osjećaj identiteta sa zajednicom kao rezultat posebnog povijesnog razvoja koji spaja svaku zajednicu određenog vremena i prostora.
2. Lojalnost i povjerenje kao osnovica međusobnih odnosa u zajednici.
3. Autoritet i hijerarhija, odnosno podložnost autoritetu, njegovo prihvaćanje, interakcija i komunikacija s autoritetom, jedna je od bitnih osnova funkcioniranja političkog sistema.
4. Otvoreni ego, odnosno spremnost na suradnju, srdačne odnose, uvažavanje drugog.
5. Spremnost da se s drugim dijele vrijednosti, da se pripada i da se zajednički djeluje.
6. Višestruka vrijednosna orijentacija koja podrazumijeva odsustvo vrijednosne isključivosti, rigidnosti i dogmatizma.

⁸ U komentaru poznatog istraživanja o autoritetu u njemačkim obiteljima, N. Stanford kaže: »...autori su došli do zapanjujućeg nalaza: naime dok se većina njemačkih radnika izjašnjavala kao socijaldemokrati u okviru standardnih pitanja javnog mnijenja, na pitanjima koja su ih poticala da izraze indirektno neke svoje potisnute stavove i vrijednosne orijentacije, pokazalo se da su oni u visokom stupnju autoritarni.« (1973, str. 139-140).

7. Povjerenje u socijalnu okolinu, socijalne odnose i podršku drugih.

8. Odsustvo anksioznosti, sigurnost u sebe i svoje mogućnosti.

9. Upravljanje konfliktom i agresijom kao osnovicom zajedničkog života, nužnost kontroliranja i na društveno prihvatljiv način izražavanja agresivnosti.

Prva tri navedena kriterija — identitet, lojalnost i autoritet odnose se na zajednicu kao cjelinu i mogu biti, i najčešće jesu, prisutni u različitim tipovima društva neovisno o njihovim demokratskim opredjeljenjima. Većina »socijalističkih« društava Istočne Evrope uspijevala je stvoriti identitet i osjećaj pripadnosti barem vlastitoj užoj zajednici, a donekle procesima političke socijalizacije i prikrivene, ali i otvorene, represije osigurati lojalnost i poštovanje uspostavljenog autoriteta. Promjene političkog sistema ponajprije su pogodile zemlje koje su se kao multinacionalne države zasnivale na osjećaju podjeljenog identiteta i prema tome podijeljene lojalnosti. Kao što smo to već ranije naglasili, integracija zasnovana na ideologijskoj razini bez stvarnih integracijskih socijalnih i ekonomskih procesa nužno se dovodi u pitanje promjenom vrijednosne osnove.⁹

Problem je ipak prije svega u nerazvijenosti pa i u odsustvu ostalih dimenzija političke kulture. Naime, njihova prisutnost olakšala bi procese transformacije i raspada višenacionalnih zajednica, kao i tranziciju iz jednog političkog sistema u drugi. Upravo se za političku kulturu u tim zemljama mogu primijeniti konstatacije koje izrazio kritički raspoložen F. Lea (1982, str. 154) daje za američko društvo:

— nedostatna formiranost javne svijesti i općenito konfuzija u vezi s nizom političkih problema;

— nepostojanje tolerancije i nedostatka stvarnog razumijevanja suštine demokratskih principa;

— tendencija k alijenaciji i apatiji, bez osjećaja vlastite političke moći i odgovornosti;

— tendencija k autoritarnosti koja postaje endemična u masovnoj kulturi.

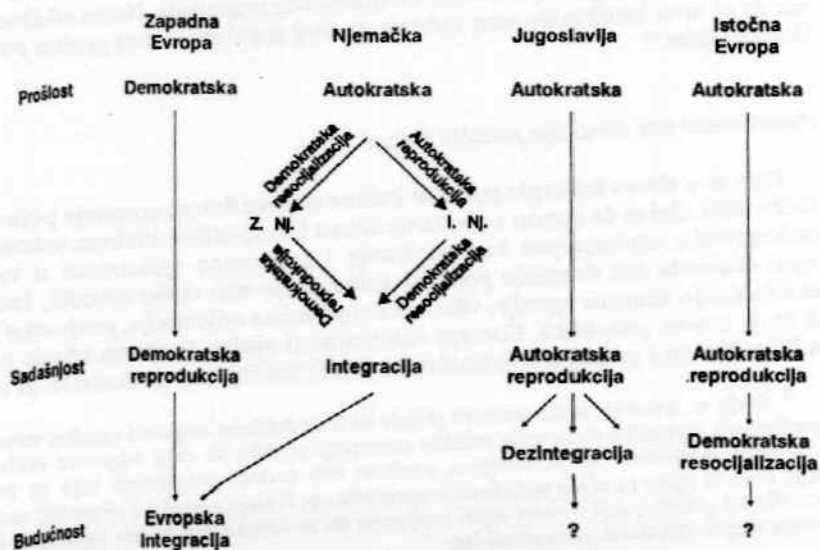
Budući da je »socijalistički« sistem »razbio« agrarno društvo, a nije posredstvom tržišne ekonomije formirao socijalnu strukturu kao interesnu osnovicu opredjeljenja, očito je da se političko opredjeljenje, politički stavovi, percepcije, mnijenje i sl., odnosno ukupna društvena svijest formirala prvenstveno kroz procese ukupne političke socijalizacije koji su pod neposrednom kontrolom države, odnosno vladajuće snage komunističke partije. Egzistencijalni uvjeti života, na njima zasnovana struktura potreba, odnosno procesi motivacije gurnuti su u drugi plan. Prema tome, u samoj je osnovi toga tipa društva da je to prije svega ideologijsko a ne interesno društvo, da je ideologija osnovica društvene homogenizacije, a da potisnutost interesa (odnosno njihove socijalno-ekonomske osnove) ujedno znači i potisnutost pluralizma zasnovanog na interesnom konfliktu. Propašću političkog sistema dolazi do

⁹ Ova prva tri kriterija političke kulture odgovaraju sadržajima političke socijalizacije u društvima u razvoju, koja su tek započela samostalan politički život, bez ikakve političke tradicije u suvremenom poimanju, i gdje je zadatak političke socijalizacije da uvodi nove vrijednosti i osjećaj zajedničke pripadnosti.

raspada ideologijskog sustava pa prema tome i osnovice društvene homogenizacije. Drugim riječima, ta društva još nemaju socijalnu osnovicu političkog pluralizma (raspad jednog ideologijskog sistema doveo je do stanja anomije i svojevrsnog vrijednosnog »vakuuma«), nemaju izgrađenu političku kulturu na osnovi koje bi prevladali individualne u opće društvene frustracije, a u isto vrijeme imaju snažnu potrebu za pripadanjem i autoritetom.

Krah jednog ideologijskog sustava, na kome su se zasnivali identitet, lojalnost i hijerarhija moći, ostavio je zrakoprazan prostor, ali i snažnu potrebu za novom osnovicom pripadanja. Tu možemo parafrazirati poznatu Frommovu misao po kojoj je uspostavljanje građanskog društva pojedinac dobio slobodu od, ali ne i slobodu za, što bi primijenjeno na slom »socijalističkih« društava značilo da su ona zadobila slobodu, ali ne i pretpostavke i upute kako je upotrijebiti. Svjedoci smo, bez obzira o kojoj je zemlji Istočne Evrope riječ, da je nacija zamijenila klasu, povijest ideologiju, a što se tiče autoriteta, došlo je samo do zamjene jedne karizme drugom! Ovime ne mislimo kritizirati aktualne procese u tim zemljama, već samo naglasiti da su oni neposredan rezultat zatečnog nasljedstva prethodnog sistema. Taj proces je znatno uočljiviji u onim zemljama (posebno više nacionalnim) koje, s povijesne točke gledišta, nisu imale svoje 1848. Drugim riječima, koje nisu prošle fazu uspostave svoje nacionalne države, faze koju je većina evropskih država prošla sredinom 19. stoljeća. Prema tome, raniji sistem u tim zemljama nije uspio nadoknaditi taj povijesni manjak koji se u situaciji krize pojavljuje kao osnovni čimlac novog identiteta, lojalnosti i autoriteta.

Slika 3. — Prikaz procesa političke socijalizacije u zemljama Zapadne i Istočne Evrope

Na ovoj skici pokušali smo prikazati procese političke socijalizacije u različitim zemljama, s time da smo posebno izdvojili slučajeve integracije Zapadne i Istočne Njemačke, odnosno dezintegracije višenacionalnih država Istočne Evrope (bivši SSSR i Jugoslavija). Osnovna je poruka ove skice da je, s jedne strane, prisutan proces socijalizacije kao političke reprodukcije praćen integracijskim procesima, a s druge strane proces političke resocijalizacije praćen procesima dezintegracije.

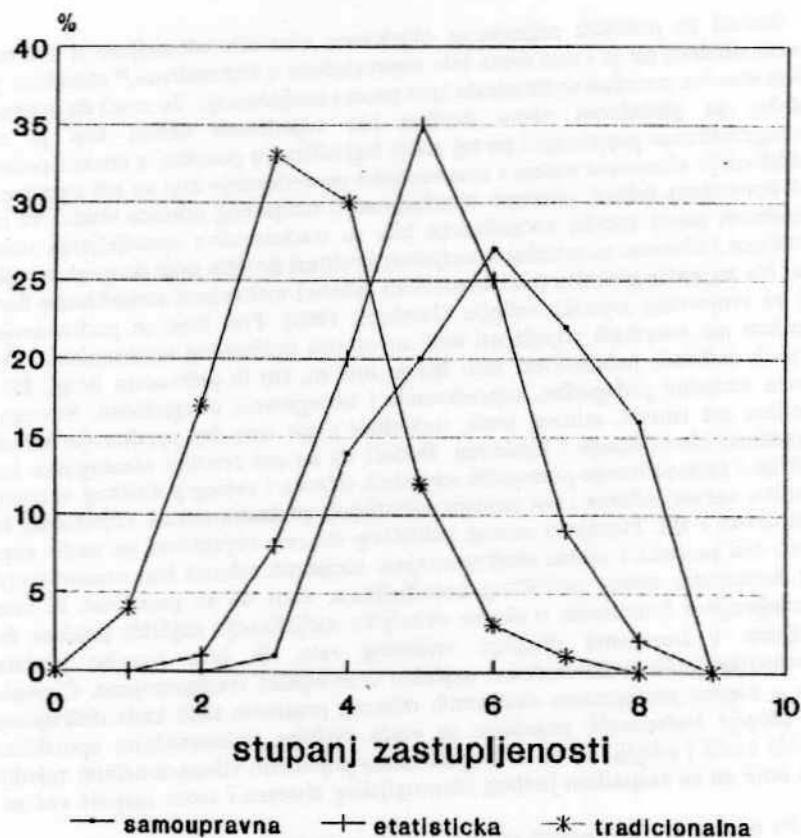
Ideologijska uvjetovanost vrijednosnog sustava

Budući da političke orijentacije objektivno nisu bile utemeljene u interesnoj osnovi društva, jer je i ona sama bila »uprosječena u siromaštvu«,¹⁰ struktura političkih stavova pretežno se formirala kroz proces socijalizacije. To znači da je osnovni sadržaj na globalnom nivou društva bio vrijednosni sistem koji je težio homogeniziranju populacije i na taj način legitimiranju poretka, a nosioci političke socijalizacije obrazovni sistem i masmedijsko posredovanje koji su bili neposredno pod kontrolom države, odnosno ekskluzivnog i neupitnog nosioca vlasti. Na individualnom nivou sadržaj socijalizacije bila su tradicionalna opredjeljenja obitelji formirana s obzirom na položaj u socijalnoj strukturi društva prije drugoga svjetskog rata. Na taj način globalni (pod kontrolom države) mehanizmi socijalizacije formirali su svojevrstnu svjetsku religiju (Jambreč 1988). Pod time se podrazumijeva određeni niz neupitnih vrijednosti koje su osnova društvenog konformizma. Pojedinaac ih prihvaća jednostavno zato što su one tu, što ih prihvaćaju drugi, što su osnova socijalne prilagodbe, napredovanja i izbjegavanja neugodnosti. Stvoren je određeni niz rituala, mitova, jezika, autoriteta i sve ono što predstavlja kriterije pripadanja, identifikacije i lojalnosti. Budući da su oni rezultat ideologijske konstrukcije i racionalizacije postojećih socijalnih odnosa i samog političkog sistema, s propašću samog sistema i oni nestaju ostavljajući prazninu normi, vrijednosti, kriterija dobra i zla. Promjena samog političkog sistema objektivno ne može neposredno biti praćena i novim strukturiranjem socijalnih odnosa kao osnove interesnog formiranja novog političkog opredjeljenja, tako da se pojedinac ili vraća opredjeljenjima formiranim u okviru obiteljske socijalizacije najčešće praćene frustracijama i traumama drugoga svjetskog rata, ili biva izrazito podatan novouspostavljenim jednoznačnim, najčešće crno-bijelim vrednovanjima. Činjenica je da u naglim promjenama društvenih odnosa, pogotovo tada kada doživljavaju krah utopije budućnosti, pojedinac se vraća čvršćim, jednoznačnim uporištima, najčešće naciji i religiji. To se ne događa samo pojedinim višenacionalnim zajednicama koje su se raspadom jednog ideologijskog sistema i same raspale već se i

¹⁰ Na tu činjenicu neposredno ukazuju mnoga empirijska istraživanja odnosa položaja pojedinca u socijalnoj strukturi i njegovih političkih stavova (Šiber 1974, 1987; Pantić 1977; Jerbić, Lukić 1979 itd.). Najsazetije, ona ukazuju da osnovne vrijednosti društva u jednakoj mjeri prihvaćaju pojedinci različitih socijalnih položaja s dva izuzetka: pojedinci u državnim službama, prije svega vojsci i policiji, izrazitije prihvaćaju vrijednosti pretka, dok marginalna skupina privatnika znatno je manje sklona tim opredjeljenjima.

u relativno jednonacionalnim državama (npr. Poljska, istočni dio Njemačke) pojavljuju ponovno antisemitski pokreti ili agresivna ponašanja prema manjinskim grupama, najčešće stranim radnicima i izbjeglicama. To nisu zemlje koje tek sada traže nacionalni identitet i uspostavu nacionalne države, ili koje su, kao na primjer u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, suočene s agresijom, pa ipak akumulirana frustracija, nedovoljno jasna perspektiva, neizgrađenost demokratskog vrijednosnog sistema, sve to zajedno traži jasne neupitne odgovore koji su najčešće povezani s nizom negativnih stavova prema stvarnom ili samo zamišljenom, odnosno iskonstruiranom

Slika 4 — Prihvatanje pojedinih idejnih orijentacija u vrijeme »starog režima«
(Zagreb, 1985)¹¹

¹¹ Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku građana Zagreba 1985. godine (Šiber, 1987).

neprijatelju. Drugim riječima, praznina nastala nestankom jednog, komunističkog, vrijednosnog sistema jednostavno »traži« novu ideologijsku interpretaciju koja će, isto kao i prethodni sistem, jednoznačno odrediti dobro i zlo, kriterije pripadanja i lojalnosti, strukturu moći, neprijatelja, ali u isto vrijeme obećati novu verziju svijetle budućnosti vlastitog naroda. Ponovo se, iz ideologijske sfere na nivou globalnog društva stvara novi sistem vrijednosti koji služi homogenizaciji, nova svjetovna religija koja postaje kriterij društvene prilagodbe, podobnosti, napredovanja. Svojim jednoznačnim kriterijima identiteta, lojalnosti i strukture moći, koji nisu praćeni ostalim dimenzijama političke kulture, tzv. komunistički sistem stvara okvir koji, nakon propasti tog sistema, najčešće ispunjava nacionalizam.

Ako pođemo od hipoteze da u svakom političkom sistemu postoji određeni dominantni vrijednosni sistem koji predstavlja, psihologijski gledano, dominantni sadržaj društvene svijesti i koji omogućuje funkcioniranje samog sistema, te da je taj vrijednosni sistem osnovni sadržaj političke socijalizacije na makroplanu, prije svega u sistematskim i sveobuhvatnim procesima, ponajprije u obrazovanju, tada orijentacija koju smo nazvali samoupravnom u biti je osnovni ideologijski faktor (svjetovna religija) koji reflektira prihvaćanje tog vrijednosnog sistema. Druga orijentacija, egalitarno-etatiistička, izražava težnju za jednakosti u raspodjeli (u osnovi, jednakost u siromaštvu) i zahtjev za intervencijom i garancijom države. Treća dimenzija, nacionalno-religijska, koja je u to vrijeme objektivno bila potisnuta i negativno vrednovana na globalnom planu, odražava sadržaje neformalne socijalizacije u užim društvenim grupama. Pojedinaac preuzima određena vrednovanja nacionalnog i religijskog kao dio socijalnog nasljeđa, pa tu dimenziju možemo promatrati i kao dio svojevrstog tradicionalnog pripadanja. Na slici 4. vidimo izrazitu dominaciju svjetovne religije i potisnutost tradicionalnog pripadanja. Nema nikakve sumnje da bi nova istraživanja istog sadržaja na istoj populaciji danas pružila potpuno drukčiju sliku.¹²

Autoritarnost kao dimenzija političke kulture

Iako se u okviru koncepta političke kulture neposredno ne spominje pojam autoritarnosti, čini se da upravo autoritarna ličnost kao specifični sindrom nekritičkog podvrgavanja, unutargrupne homogenizacije i projicirane agresivnosti u velikoj mjeri obuhvaća one dimenzije političke kulture koje smo ranije navodili, kao što su tolerancija, kontrola agresije, višestruka vrijednosna orijentacija, povjerenja i sl., ili im je osnova psihološka. Koncept autoritarnosti ujedno je veoma blizak, pa se velikim dijelom i preklapa s Eysenckovim (1954) konceptom »nedostatne ili pret-

¹² Ovdje se, naravno, može postaviti pitanje da li su dobiveni odgovori rezultat stvarnog opredjeljenja ispitanika ili su prije rezultat percepcije pritiska da daju odgovore sukladno društvenim zahtjevima. To je, međutim, problem svih ovakvih istraživanja koja ne mogu drugo nego da mjere na nivou verbalizacije opredjeljenja. Postoje svakako i, drugačiji, znatno promišljeniji pristupi, koji u većoj mjeri uspijevaju da se »uvuku pod kožu« ispitaniku i da probiju njegov racionalni, obrambeni štit.

jerane socijaliziranosti« (T—ljestvica), i Rokeachom (1960) koncepcijom »otvorene i zatvorene svijesti« (D—ljestvica).

Ako imamo u vidu činjenicu da je koncept autoritarnosti prije svega razvijen kao pokušaj objašnjavanja psiholoških korijena fenomena fašizma, a da je upravo nacionalizam¹³ jedna od njegovih bitnih značajki, nužno se postavlja problem prisutnosti autoritarnosti kao psihološke značajke populacija u bivšim komunističkim zemljama s obzirom na uočeno jačanje nacionalističkih tendencija. Neke ranije analize (Shils 1954; Eysenck 1954) ukazivale su na postojanje tzv. »lijeve« i »desne« autoritarnosti, kritizirajući u isto vrijeme istraživački tim (Adorno i dr. 1950) zbog isključive orijentacije na fenomen »desnog« autoritarizma.

Imajući u vidu da su se komunistički poreci prije svega uspostavili u zemljama bez tradicije građanskog društva, da se tu radilo o »utopiji budućnosti« primijenjenoj u uvjetima pretežno tradicionalnog, agrarnog društva, svakako da je autoritarnost tih društava bila zahvalna osnovica za autoritarni poredak, i da je poredak sa svoje strane jačao autoritarnu strukturu svijesti. Budući da propast poretka nije praćena i nestankom autoritarne svijesti, ona ostaje kao limitirajući faktor uspostave demokratskog poretka, odnosno zahvalna podloga novim oblicima totalitarizma, u prvom redu onih, a ti su najčešći, koji se zasnivaju na homogenizaciji vlastite nacije u suprotstavljanju drugima.

Neka, ne tako brojna, psihološka istraživanja pokazuju izrazitu prisutnost autoritarne strukture ličnosti u bivšim komunističkim zemljama Istočne Evrope. U komparativnoj analizi autoritarnih tendencija građana SAD-a i SSSR-a (McFarland i dr. 1990) pokazuje se znatno veća sklonost autoritarnosti u bivšem SSSR-u. Interesantno je ovdje navesti neke od zaključaka u vezi s istraživanjem fenomena autoritarnosti na prostoru bivše Jugoslavije (Šiber 1989).

— Autoritarnost se, u jugoslavenskim uvjetima, pojavljuje kao sastavni dio egalaritarno—etastičke orijentacije. To znači da je ona, do određene mjere, psihološka osnova za državni socijalizam jednakosti u siromaštvu.

— Istraživanja pokazuju značajnu povezanost autoritarnih osobina s etnocentrizmom i socijalnim distanciranjem, kao uostalom i slična istraživanja tog problema u svijetu. Prema tome, autoritarna struktura je zahvalna podloga jačanja i manipuliranja međunacionalnim konfrontacijama.

— Autoritarnost je također povezana s nekritičnošću prema pojedinim idejnim orijentacijama. To znači da se svaki sadržaj prihvaća, bez obzira o čemu se radi, ako dolazi iz izvora koji se doživljava legitimnim i pouzdanim.

— Opći zaključak do kojeg dolazimo na osnovi nevedenih nalaza jest da izrazita prisutnost autoritarnosti u psihološkoj strukturi naše populacije predstavlja realnu

¹³ U literaturi, pogotovo anglosaksonskoj, a dijelom i našoj, riječ nacionalizam ponekad se upotrebljava u neutralnom obliku tako da se govori o »oslobodilačkom« nacionalizmu, »državnom« nacionalizmu, »ugroženom« nacionalizmu i sl. Mi pod nacionalizmom, slijedeći psihološku literaturu, podrazumijevamo patologiju nacionalnog, u smislu apriornog negativnog, neprijateljskog odnosa prema pripadnicima drugih naroda.

pretpostavku nemetanja različitih utjecaja, pogotovo u situacijama društvenih previranja, nesigurnosti i konflikata.

Analizirajući procese u zemljama Istočne Evrope, prije svega krvava zbivanja na području bivše Jugoslavije, ovi zaključci pokazuju se kao dobro, ali ujedno i nesretno, predviđanje.

Analizirajući posebno tzv. »spoznajnu« i »ego—obrambenu« autoritarnost (Grenstein 1975) možemo ukazati na činjenicu da je spoznaja dio općeg socijalnog nasljeđa, pa prema tome i relativno trajnija osobina političke kulture nekog društva, dok je ego—obrambena rezultat osobnog razvojnog puta pojedinca. U konkretnim povijesnim okolnostima, pogotovo u situacijama neglih lomova, kriza, društvenih promjena, kada se gube uporišta kako samog socijalnog i političkog sistema tako i cjelokupne vrijednosne nadgradnje, u prvi plan do izražaja dolaze upravo te dublje i trajnije osobine pojedinca i ukupne populacije koje usmjeravaju političko ponašanje i prije svega načine njegova ispoljavanja.

Višenacionalna zajednica, politička kultura, konflikt

Neuspjeh jednog političkog modela i odgovarajućeg vrijednosnog sustava neminovno dovodi i do neusklađenosti mentalnog sklopa ljudi s konkretnim zbivanjima. Vjerovanja, mišljenja, osjećaji, postaju neusklađeni uslijed briga, težnji, frustracija; pojedinac počinje preispitivati postojeće norme i vrijednosti, uočava razlike između društvenih i osobnih standarda prosuđivanja i postaje podložan novim standardima i novon vodstvu. U situaciji krize, koja je neminovna u početku društvenih promjena, dolazi do raskoraka između nivoa aspiracija i postignuća, pa prema tome i do nezadovoljstva. Situacija krize stvara niz nejasnoća, pojedinac traži smisao, razloge, krivca za nastalu situaciju. Pojavljuje se potreba za samopoštovanjem i skidanja odgovornosti za sebe.

Kako to povijest uvijek iznova dokazuje, u takvim situacijama dolazi do unutar-grupne homogenizacije, međunacionalnih sukoba, uspostave jednoznačnog autoriteta. Budući da se u bivšim komunističkim društvima tek izgrađuju mehanizmi političkog sistema i da ne postoje odgovarajući sadržaji političke kulture kao osnovica prevladavanja nastalih kriznih situacija, postoje svi elementi za nove socijalne pokrete zasnovani na isključivosti prema drugima i jednoznačnom određenju okupljanja. U takvoj situaciji krize, posebno u višenacionalnim zajednicama koje kroz povijesni razvoj nisu uspjele izvršiti socijalnu, ekonomsku i političku integraciju, velikim dijelom zbog prirode političkog poretka u kome su se razvijale, i u kojima postoji povijesni »crimen« drugih, nacionalni konflikt je gotovo neizbježan. On može imati različite konkretne pojavne oblike i uzroke, u velikoj mjeri može biti i opravdan objektivnom okolnostima, ne mora nužno imati apriori negativan predznak, ali i nadalje ostaje činjenica da su s psihološke točke gledišta u situacijama krize pojedinci i grupe, pogotovo u bivšim komunističkim zemljama, izrazito podložni usmjeravanjima i manipulacijama protiv drugih u ime nacije, njenog interesa i prosperiteta.

Nije samo logika ukupnog političkog sistema stvarala pretpostavke za međunacionalne konfrontacije, već je i sama politička praksa, u ovom slučaju u okviru bivše Jugoslavije, stvarala pretpostavke za takve sukobe. Nepostojanje višestranačja i sve izrazitiji sukob na ekonomskom planu postupno je doveo do toga da se Savez komunista, kao integrativni faktor na jugoslavenskom planu, podijelio na šest plus dvije komunističke partije koje su sve više zastupale interese svojih republika—pokrajina. Možda se može reći da je u razdoblju od 1980. do 1990. Jugoslavija imala višestranački sistem (unutar formalno jedne partije) na saveznom nivou (u procesu odlučivanja dolazilo je do ad hoc koalicija po pojedinim pitanjima) ali je na republičkom nivou ostala dominacija samo jedne organizirane političke snage — republičkog Saveza komunista. Iz toga proizlazi da je već u to vrijeme na dijelu jačanje nacionalno—republičke integracije i ujedno konfrontacije prema drugima. Savezi komunista sve se više prezentiraju kao zaštitnici interesa »svoga naroda« koji je ugrožen od drugih.

Uostalom, do koje mjere je prijašnji poredak, koji je znatan dio svog legitimiteta zasnivao upravo na prevladavanju međunacionalnih konflikata na prostorima bivše Jugoslavije, uspio na individualnoj, psihološkoj razini razriješiti te sukobe, pokazuje kritička analiza niza istraživanja i na njima zasnovan sljedeći zaključak (Šiber, 1988, str. 104): »istraživanja su pokazala da u našem društvu ima najmanje 10% do 15% pojedinca koji međunacionalnim odnosima pristupaju s latentno nacionalističkih pozicija. Da li su to podaci koji u većoj mjeri trebaju zabrinuti i jesu li realna opasnost za naše društvo, ili ne, teško je reći. Na pukom nivou statističkog promatranja, to je svaki sedmi do deseti stanovnik koji je začahuren u svoju užu nacionalnu sredinu s negativnim vrednovanjima pripadnika drugih grupa. Ipak, ako uzmemo u obzir osjetljivost međunacionalnih odnosa na ovom prostoru, latentnu, a kroz povijest i suviše često manifestno iskazanu tendenciju da se manipulacijom međunacionalnih odnosa usmjerava uža i šira društvena nezadovoljstva, pretežno autoritarna i konformistička struktura ličnosti prosječnog čovjeka, tada ovo podaci i nisu tako marginalni i ukazuju da bi u drugačijim društvenim odnosima postojao dio populacije koji bi bio i manifestni nosilac međunacionalnih konfrontacija«.

Zaključak

U ovom izlaganju pošli smo od konstatacije da socijalistički/komunistički poreci nisu uspjeli izgraditi političku kulturu društva koja bi olakšala relativno bezbolnu tranziciju u demokratsko, pluralno, građansko društvo. Štoviše, raniji politički sistem razvio je samo neke elemente političke kulture (lojalnost, identitet, moć) koji, praćeni nerazvijenom i nerazruđenom socijalnom strukturom nisu omogućavali formiranje političkih orijentacija osnovi konkretnih interesa zasnovanih na egzistencijalnim uvjetima života. U takvim uvjetima dominacije samo jedne organizirane političke snage i samo jednog legitimnog interesa, osnovni proces formiranja društvene svijesti je bila politička socijalizacija na globalnom društvenom nivou koja je ujedno time osiguravala i neupitnu vrijednosnu reprodukciju društva.

Propast tog sistema ostavio je političku kulturu veoma podobnu za nove sadržaje, ali, nažalost, istog modela lojalnosti, identiteta i moći. Izrazito raširena autoritarna struktura ličnosti kao rezultat tradicionalnih društava, ali i konkretnih potreba tog ranijeg poretka, u situaciji tranzicije, koja je u tim uvjetima neminovno i situacija krize, otvara prostor za nacionalnu homogenizaciju, a u višenacionalnim zajednicama i konflikte s nesagledivim posljedicama.

Budući da su te zemlje uglavnom uskladile svoje političke sisteme sa zahtjevima pluralne demokracije, da su ekonomske transformacije, kolikogod bile teške i bolne, već započete, kao glavni problem i limitirajući faktor tranzicije pojavljuje se politička kultura i na nama je da učinimo napor da pesimističku izjavu Dahrendorfa o procesu koji zahtijeva 60 godina skratimo na razdoblje koje će i nama omogućiti da živimo ne samo u političkim i ekonomskim, nego i u kulturnim uvjetima civilnog društva.

LITERATURA

- Adorno i dr.: *The Authoritarian Personality* Norton, New York, 1950.
- Almond, G.: »Comparative Political Systems« *Journal of Politics*, Vol. 18, 1956.
- Almond, G.: »Introduction: Functional Approach to Comparative Politics«, u: Almond, Coleman (eds) *The Politics of the Developing Areas*, Princeton Univ. Press, 1960.
- Almond, G. A., Verba S.: *The Civic Culture*, Princeton Univ. Press, 1963.
- Eysenck, H.: *The Psychology of Politics*, Routledge-Kegan Paul, 1954.
- Golubović, Z. i dr.: »Analiza studija o strukturi jugoslavenskog društva« u: *Klase i slojevi*, Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1977.
- Grdešić, i dr.: *Interesi i ideje u SKJ*, Informator, Zagreb, 1989.
- Greenstein, F. I.: *Personality & Politics*, Norton, New York, 1975.
- Jambreč, P.: *Zveza komunista in politične kulture Jugoslavije*, u: *Stratifikacijske analize sodobnih družb*, Slovensko Sociološko sračenje, 1988.
- Jerbić, B., Lukić: *Idejna kretanja i konfliktna žarišta u redovima mladih u Hrvatskoj*, Šapil, CITRA, SKH, Zagreb, 1979.
- Lazić, M.: *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb, 1986.
- Lea, F. J.: *Political Consciousness and American Democracy*, Univ. Press of Mississippi, 1982.
- McFarland i dr.: *The Authoritarian Personality in the USA and USSR: Comparative Studies*, International Society of Political Psychology, Washington DC., 1990.
- Marx K.: »Njemačka ideologija«, U Marx—Engels *Dela*, tom 6, Prosveta, Beograd, 1974.
- Marx, K.: »Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte«, u: Marx-Engels, *Izabrana dela*, I., Kultura, Beograd, 1949.
- Milić, V.: *Revolucija i socijalna struktura*, Ideje, Beograd, 1978.
- Pantić, D.: »Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva«, u: Popović M.(ur) *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd, 1977.
- Pye, L. W.: »Political Culture and National Character« u: Abcarian G., Soule J.W.: *Social Psychology and Political Behavior*, Merrill Publ. Co. Columbus, Ohio, 1971.
- Rokeach M.: *The Open and Closed Mind*, Basic Books, New York, 1960.

- Saksida S. i dr.: »Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslavenskom društvu«, u: *Klase i slojevi*.
- Sanford, N.: »Authoritarian personality in contemporary perspective«, u: Knutson J. N. (ed) *Hand book of political Psychology*, Jossey-Bass Publ. 1973.
- Shils, E. A.: »Authoritarianism: Right and Left«, u: Cristie, Jahoda (eds): *Studies in the Scope and Method of The Authoritarian Personality*, Glencoe, Free Press, 1954.
- Smith B.: »A Map for the Analysis of Personality and Politics«, *Journal of Social Issues*, 24:3(1968)
- Šiber, I.: *Socijalna struktura i politički stavovi*, CAPS, Zagreb, 1974.
- Šiber, I.: *Savez komunista, socijalna struktura i svijest*, CITRA, Zagreb, 1987.
- Šiber, I.: »Psihologijski aspekti međunacionalnih odnosa«, *Kulturni radnik*, 11 teza, Zagreb, 1988.
- Šiber, I.: *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi*, CDI, Beograd, 1989.
- Šiber, I.: »Autoritarna struktura ličnosti - kritički prikaz jugoslavenskih istraživanja« *Politička misao*, 1989, 1.

Ivan Šiber

POLITICAL CULTURE AND TRANSITION

Summary

The author defines the term political culture and answers the questions, first, whether political culture is only a matter belonging to the democratic tradition or whether it must also necessarily contain some new contents appropriate to the desired quality of social relationships; and second, to what degree do the absence of traditions belonging to civil society and, equally, the presence of an authoritarian tradition, hinder the development of democratic processes and relationships. He comes to the conclusion that the socialist/communist set-ups which existed in the whole of Eastern Europe and on the territory of former Yugoslavia did not succeed in establishing a political culture in their societies that would facilitate a comparatively painless transition into a democratic, pluralist, civil society.